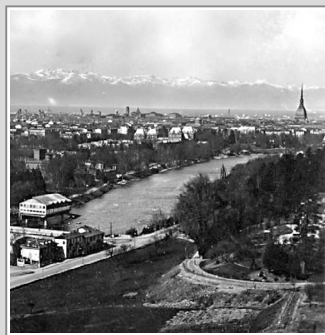

Rozdział I

Procesy społeczno-polityczne i kulturalne we Włoszech rozgrywające się w okresie życia Pier Giorgia Frassatiego

Sytuacja społeczno-polityczna we Włoszech w latach 1901–1925

Włochy po I wojnie światowej przeżywały poważne wstrząsy społeczne. To wtedy rodził się komunizm i tworzył faszyzm. Relacje między Kościołem a państwem były nabrzmiałe – źródłem napięć było zjednoczenie Włoch dokonane w 1870 roku kosztem Państwa Kościelnego.

[J]ego krótkie życie – pisze Giuseppe Lazzati – naznaczone było wojną w Afryce, I wojną światową, napięciami i walkami społecznymi w kraju, aż do nadejścia faszyzmu i z tym wszystkim, co on oznaczał: rozdarciem wewnętrznym, kamuflowanym promowaniem pokoju opartego na terrorze i przemocy. Był to więc czas niepokojących wydarzeń politycznych, związanych z próbami konsolidacji jedności terytorialnej Włoch, będących jednym z największych dążeń ruchu zjednoczeniowego, które to w konsekwencji doprowadziły jedynie do pogłębiania różnic pomiędzy, pozostającymi nieustannie w konflikcie, klasami społecznymi i rozpadu państwa liberalnego, niezdolnego do przezwyciężenia tegoż powojennego kryzysu. W tym czasie widział też katolików wychodzących z izolacji, w której znaleźli się na skutek wydarzeń z 1870 roku i ich pierwsze działania, koordynowane przez dopiero założoną Partito Popolare Italiano (Włoską Partię Ludową)¹.

¹ Zob. aneks: G. Lazzati, *Pier Giorgio Frassati w 50 lat po śmierci*, s. 544.

Przedstawiony tu kontekst historyczny pozwala usytuować działalność społeczno-polityczną i charytatywną Pier Giorgia Frassatiego w świetle rozgrywających się wtedy procesów społeczno-politycznych.

Upadek zachodniego cesarstwa rzymskiego w V wieku stworzył próżnię polityczną we Włoszech. Biskupi Rzymu przejęli rolę politycznych przywódców i utworzyli Państwo Kościelne obejmujące znaczny obszar środkowej części Półwyspu Apenińskiego. Wkrótce stało się ono jednym z najbardziej wpływowych i prestiżowych podmiotów politycznych w Europie. Taka sytuacja trwała aż do XIX wieku, kiedy w 1848 roku przez Europę przetoczyła się fala ruchów wolnościowych (Wiosna Ludów). Włosi chcieli zjednoczyć leżące na Półwyspie Apenińskim księstwa, które przez całe wieki rywalizowały ze sobą. W 1861 roku północna część kraju ze stolicą w Turynie, rządzona przez dynastię sabaudzką, połączyła się z regionami położonymi na południu Włoch. Równocześnie papież Pius IX był przeciwny włączeniu Państwa Kościelnego do Zjednoczonego Królestwa Włoch, którego stolicą miał być Rzym. Nacjonalści pod przywództwem Giuseppe Garibaldiego, wywodzącego się z królewskiej armii króla Wiktora Emanuela II, władcy Sabaudii, po długich bojach wkroczyli do Rzymu 20 września 1870 roku, co oznaczało koniec istniejącej przez ponad tysiąc lat papieskiej monarchii.

Pius IX zamieszkał w Watykanie, natomiast 2 lipca 1871 roku Wiktor Emanuel II, pierwszy król zjednoczonych Włoch, zamienił Kwirynał – rezydencję papieską na swoją siedzibę. Papież, który nigdy nie pogodził się z utratą władzy świeckiej, ogłosił, że nowy rząd jest nielegalny i ekskomunikował króla; uznał się także za „więźnia Watykanu”, a przy każdej nadarzającej się okazji atakował Królestwo Włoch jako „uzurpatorów i grabieżców”². W 1874 roku wydał encyklikę *Non expedit*³ z podtytułem: *O zakazie udziału katolików w polityce państwa włoskiego*, w której zabronił włoskim katolikom głosowania w wyborach parlamentarnych, prowadzenia działalności politycznej i zajmowania stanowisk rządowych. Zakaz nie dotyczył samorządów. Jego następcą, Leon XIII, poparł stanowisko swojego poprzednika. Wydawało się, że mieszkańcy

² J.A. Gierowski, *Historia Włoch*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1985, s. 485.

³ Z łac. *non expedit* – nie jest wskazany.

Włoch będą musieli dokonać wyboru między wyznawaniem wiary katolickiej a działalnością polityczną. Życie religijne Włochów nabrało charakteru prywatnego. Włosi lojalni wobec „papieża-króla” (jak czasami bywał nazywany papież) byli ignorowani, wyśmiewani, a nawet atakowani podczas procesji i innych publicznych uroczystości religijnych. Zwolennicy nowego porządku politycznego i wzmocnienia roli Włoch wśród narodów Europy zaczęli dystansować się od Kościoła. Wielu z nich przestało chodzić do kościoła, ale zachowało wiarę w Boga, szczególnie na łożu śmierci.

Już krótko po zjednoczeniu Włochy skupiły się na ekspansji kolonialnej ze względu na prestiż międzynarodowy i z przekonania, że kolonie mogłyby być swoistym zaworem bezpieczeństwa dla emigracji. W polityce zewnętrznej radykalnym przełomem było przystąpienie do trójprzymierza w maju 1882 roku – Włochy opowiedziały się po stronie tzw. państw centralnych (Austro-Węgier i Niemiec). Trójprzymierze było przede wszystkim sojuszem konserwatywnym i defensywnym, który zapewniał, że Włochy nie będą izolowane. Miało być odnawiane co pięć lat i stanowiło fundament polityki zagranicznej aż do 1914 roku, kiedy to Włochy zdecydowały się opuścić ten pakt i przystąpić w 1915 roku do ententy⁴.

Pierwszą okazję do udowodnienia, że Włochy mają swoje miejsce pośród wielkich tego świata, było zwrócenie uwagi ku Afryce. W lutym 1885 roku dokonano aneksji wybrzeża Morza Czerwonego aż do portu Massaua (także Massawa), wtedy jeszcze pod formalnym panowaniem Turcji i Egiptu. 26 stycznia 1887 roku doszło do masakry ponad 420 żołnierzy włoskich wojsk kolonialnych przez Abisyńczyków pod Dogali⁵. To zdarzenie wywołało ogromne oburzenie we Włoszech, które ogłosiły blokadę Etiopii (Abisynii)⁶, a parlament wyraził zgodę na przeznaczenie

⁴ Ententa (fr. *entente* – porozumienie) – sojusz pomiędzy Wielką Brytanią, Francją (1904), Rosją (1907) i Włochami (1915). Była odpowiedzią na zawarte w 1882 r. trójprzymierze. Już po wybuchu I wojny światowej do Wielkiej Brytanii, Francji i Rosji, które stanowiły trzon ententy, dołączyła szeroka koalicja 25 państw. Rosja opuściła ten sojusz w 1917 r.

⁵ A. Bartnicki, J. Mantel-Niećko, *Historia Etiopii*, wyd. 2 popr. i uzupeł., Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987, s. 256.

⁶ Etiopia to obecna oficjalna nazwa kraju, pochodzi od greckiego słowa *αιθιοπες*, *aithiopes* – „brunatne twarze”. Natomiast nazwa Abisynia pochodzi od miana południowoarabskiego ludu Habesz, na rozkaz ostatniego cesarza Hajle Sellasje (1892–1975) skrzętnie wymazywana z rejestru geograficznego i historycznego.

dodatkowych środków na wzmocnienie garnizonu w Massaui. W konsekwencji 17 lutego 1887 roku Włochy wypowiedziały Etiopii wojnę. W marcu 1888 roku cesarz Etiopii Jan (Johannys) IV⁷ zgodził się wypłacić odszkodowanie, ale już w następnym roku został zabity przez swych sudańskich wrogów. Jego następca, cesarz Menelik II, 2 maja 1889 roku podpisał w Uyczalie (włoska nazwa – Uccialli) traktat przyjaźni z Włochami. Zgodnie z art. 17 tegoż traktatu, we włoskiej wersji językowej, „Jego Wysokość Król Królów Etiopii godzi się używać [wł. *consente di servirsi*] rządu Jego Królewskiej Mości Króla Włoch dla załatwiania wszystkich negocjacji, jakie mógłby podjąć z innymi mocarstwami czy rządami”⁸. Honor Włoch został więc uratowany, zatwierdzono też w ten sposób włoski „protektorat” nad Etiopią.

Niebawem Włosi zaczęli posuwać się w głąb lądu i wzdłuż wybrzeża. W 1890 roku ówczesny premier Włoch Francesco Crispi połączył Massauę i Assab – dwie włoskie posiadłości nad Morzem Czerwonym i w dniu 1 stycznia 1890 roku utworzył nową kolonię – Erytreę⁹. Przystąpił też do podboju Somalii, która w 1905 roku stała się formalnie włoską kolonią. Obudziło to nieufność Menelika II wobec Włochów który we wrześniu 1890 roku napisał do włoskiego króla Huberta I, wyjaśniając, że użyte w traktacie określenie „godzi się” było nieporozumieniem, gdyż w języku amharskim ten zwrot oznacza „może”. Wynikał zatem z tego wniosek, że protektoratu włoskiego w ogóle nie było. Wycofanie się z Afryki byłoby silnym ciosem dla prestiżu Włoch. Zdecydowano więc tylko cofnąć się ku brzegom Morza Czerwonego i ich najbliższych terenów lądowych.

⁷ Jan IV (1837–1889) – król Tigraju w latach 1869–1871, a następnie cesarz Etiopii w 1871–1889. W 1876 r. odparł najazd egipskiego władcy Ismaila Paszy. Należał do tych etiopskich cesarzy, którzy w dążeniu do odrodzenia potęgi Etiopii ponad interesy własnego rodu, dynastii i rodowej prowincji stawiali sprawy ogólnokrajowe. Walcząc z partykularyzmem poszczególnych prowincji i przedkładając politykę ogólnopaństwową ponad separatystyczne dążenia wielkich książąt, zapisał się w historii tego kraju jako rzecznik idei zjednoczenia Etiopii. Zmarł w 1899 r. śmiertelnie raniony w bitwie z sudańskimi mahdystami pod Metemmą. Odznaczony Orderem Salomona – najwyższym orderem Cesarstwa Etiopii.

⁸ Za: M. Clark, *Współczesne Włochy 1871–2002*, tłum. T. Wituch, Warszawa 2009, s. 174. Zob. też A. Bartnicki, J. Mantel-Niecko, *Historia Etiopii*, dz. cyt., s. 263.

⁹ A. Bartnicki, J. Mantel-Niecko, *Historia Etiopii*, dz. cyt., s. 266.

Ilustracja 1. Kolonializm włoski w Afryce Wschodniej (1869–1908)

Po pięciu latach wznowiono wojny abisyńskie, w czasie kolejnego okresu rządów Crispiego (od grudnia 1893 do marca 1896 roku). Kampania militarna Włoch, prowadzona przeciwko Menelikowi II, była związana z ambitnym projektem zjednoczenia pod włoską protekcją całego Rogu Afryki – półwyspu w Afryce Wschodniej, między Zatoką Adeńską a Oceanem Indyjskim. W styczniu 1895 roku generał Oreste Baratieri zajął abisyński region Tigraj. Ofensywą odpowiedział Menelik, który ostatecznie 1 marca 1896 roku, w bitwie pod Aduą, zadał katastrofalny dla prestiżu Włoch cios, gdyż ponieśli oni straszną klęskę. Ci, którym zależało na zmniejszeniu znaczenia tej klęski, podawali, że straty włoskie były następujące: 5179 zabitych, 1428 rannych, 945 zaginionych, 1865 znalazło się w niewoli. Liczby te przyjmuje się jako

minimalne. Według innych źródeł straty wojsk włoskich wyniosły około 11 tysięcy żołnierzy zabitych i rannych, do niewoli zaś dostało się około 4 tysiące. Podobnego zdania są źródła etiopskie. W ręce wojsk etiopskich dostała się cała artyleria włoska, ponad 11 tysięcy karabinów, znaczne zapasy amunicji i wyposażenie materiałowe. Z kolei straty etiopskie wyniosły 4 tysiące zabitych i 6 tysięcy rannych. Jednak są to liczby niedokładne, bo poszczególni dowódcy armii cesarskiej nie prowadzili spisów swych oddziałów i straty podawali w dużym przybliżeniu¹⁰. Był to pierwszy przypadek pokonania europejskiego mocarstwa kolonialnego przez armię afrykańską w regularnej bitwie. W ten sposób Etiopia pozostała niezależna. O klęsce armii generała Baratieriego pod Aduą zrobiło się głośno w całej Europie, a we wszystkich większych miastach Włoch wybuchły gwałtowne demonstracje przeciwko afrykańskiej polityce rządu. Premier Crispi został zmuszony podać się do dymisji, a w Erytrei odwołano generała Baratieriego i na jego miejsce mianowano generała Antonio Baldisserę. Za to armia cesarza Menelika świętowała zwycięstwo przez dwa dni, a w katedrze w Aksum odprawiano dziękczynne nabożeństwa.

26 października 1896 roku zawarto pokój między zwaśnionymi stronami. W traktacie podpisanym w Addis Abebie ustalono, że granicą między Etiopią a Erytreą będzie rzeka Mareb oraz że Włochy uznają „absolutnie i bez żadnych zastrzeżeń” niepodległość Etiopii. Zwycęstwo pod Aduą wprowadziło ten kraj na forum międzynarodowe i pozwoliło na jego dalszy samodzielny byt państwowy w dobie kolonialnego podziału kontynentu afrykańskiego¹¹. Nie był to jednak koniec włoskich

¹⁰ Tamże, s. 281.

¹¹ Szczegółowo o zachowaniu niepodległości przez Etiopię w okresie europejskiej kolonizacji Afryki pisze S. Rubenson, *The survival of Ethiopian independence*, London 1976. Autor, będąc profesorem historii w Uniwersytecie w Addis Abebie, przedstawił dzieje tego kraju z punktu widzenia strony etiopskiej: rosnącą świadomość związaną z kwestią niezależności, narodziny aktywnej polityki zagranicznej oraz determinację, by oprzeć się obcej kurateli i podbojowi bez względu na koszty. W swojej pracy Rubenson poświęcił uwagę fundamentalnemu pytaniu we współczesnej historii starożytnego królestwa: Jak to się stało, że tylko Etiopia spośród wszystkich starych państw Afryki zachowała niepodległość przez cały okres europejskiej kolonizacji? Dlaczego tylko Etiopia przetrwała walkę o Afrykę jako wolny naród? Jego analiza XIX-wiecznych kontaktów między Etiopczykami a obcokrajowcami opierała się na współczesnych etiopskich dokumentach.

ambicji kolonialnych. Włochy zachowały terytoria Erytrei i Somalii, ale pozostało poczucie wstydu i pragnienie rewanzu. Odczucia te miały zdecydowany wpływ na włoską politykę zagraniczną i wewnętrzną w początkach XX wieku.

W 1885 roku władze Królestwa Włoch utworzyły placówki handlowe na wybrzeżu Oceanu Indyjskiego na podstawie porozumienia zawartego z sułtanem Zanzibaru, Chalifą ibn-Saidem, tytularnym władcą tego obszaru. W 1888 roku miejscowy sułtan Hobio – lojalny sojusznik Włoch – zaakceptował włoski protektorat. Od 1889 roku rozpoczęto osiedlanie się na południowych terytoriach. W 1891 roku cały przybrzeżny obszar rozciągający się od przylądka Guardafui do rzeki Dżuba był pod panowaniem Włoch. Przez kilka lat rząd włoski dzierżał prawa handlowe, a obowiązek utrzymania porządku na somalijskim wybrzeżu przydzielił prywatnej kompanii, która jednak nie poradziła sobie z narastającym lokalnym oporem, któremu przewodził Mohammed Abdullah Hassan, somalijski przywódca religijny i bohater narodowy. Dlatego w 1905 roku Włochy przejęły bezpośrednią kontrolę nad tym terenem. Tak powstała kolonia Somalia italiana (Somali Włoskie) w południowej części Półwyspu Somalijskiego, istniejąca w latach 1905–1936¹².

Lata 1900–1914 w polityce włoskiej nazywa się okresem Giolittiego. W tym czasie Giovanni Giolitti (1842–1928) trzykrotnie pełnił funkcję premiera (3 listopada 1903 – 16 marca 1905, 29 maja 1906 – 11 grudnia 1909, 30 marca 1911 – 21 marca 1914). Pochodził z Mondovì w Piemontcie, wychował się w skromnej rodzinie urzędników państwowych. W 1860 roku ukończył studia prawnicze w Turynie, po czym pracował w administracji lokalnej i rządowej. W 1882 roku został deputowanym, a dziesięć lat później po raz pierwszy objął tękę premiera (15 maja 1892 – 15 grudnia 1893). W lutym 1901 roku został ministrem spraw wewnętrznych.

¹² Po zajęciu przez Włochy Etiopii, w następstwie wojny toczącej się w latach 1935–1936, Somali Włoskie wraz z Etiopią i Erytreą weszło w skład Włoskiej Afryki Wschodniej utworzonej 1 czerwca 1936 r. W 1941 r., w ramach kampanii wschodnio-afrykańskiej w czasie II wojny światowej, Włoska Afryka Wschodnia została wyzwolona przez siły działające pod kontrolą Wielkiej Brytanii. Terytorium Somali Włoskiego znajdowało się pod administracją brytyjską do 1 kwietnia 1950 r., a następnie przekazane zostało Włochom jako terytorium powiernicze ONZ. 1 lipca 1960 r. z połączenia Somali Włoskiego i Somali Brytyjskiego utworzono niepodległą Republikę Somalii.

Dał się poznać jako jasno myślący i raczej cyniczny liberał, ale nie demokracja¹³. Jako polityk raczej nie był skuteczny, bardzo ostrożnie i powściągliwie zachowywał się w stosunku do Kościoła¹⁴. Znana jest jego wypowiedź z 1904 roku w kwestii relacji Kościół – państwo, którą oceniał jako „dwie linie równoległe, które nigdy nie mogą się spotkać”¹⁵. Jednak gdy potrzebował poparcia katolików, choćby jako przeciwwagi dla socjalizmu, na krótki czas je uzyskał. Był pierwszym liberalnym politykiem, któremu udało się pozyskać zorganizowany elektorat katolicki. Tak więc dwie równoległe zaczęły się mimo wszystko zbiegać. O ile stosunki Giolittiego z katolikami okazały się trudne, to z nacjonalistami w ogóle ich nie było. Po części daje się to uzasadnić tym, że

[...] nacjonałiści podchwycili powszechne nastroje: narodowe poczucie niższości, przekonanie, że Italia zostawała w tyle wyścigu industrializacyjnego, niezadowolenie z tego, że Włochy jako jedyne spośród mocarstw europejskich nie zdobyły kolonii, uczucie zawstydzienia, że tyłu Włochów musiało emigrować, że kraj był zdominowany przez Austrię i Niemcy w trójpřzymierzu, a przede wszystkim, że Włochy zostały pobite przez Abisyńczyków! – pod Aduą w 1896 roku. Pisarze i intelektualiści stale wracali do tych bolesnych wątków¹⁶.

Za rządów Giolittiego przeprowadzono szereg reform, m.in. nacjonalizację kolei i telefonii (1905), ograniczenie czasu pracy nocnej oraz czasu pracy kobiet i dzieci, wprowadzenie powszechnego prawa wyborczego (1912), rozbudowę systemu ubezpieczeń zdrowotnych.

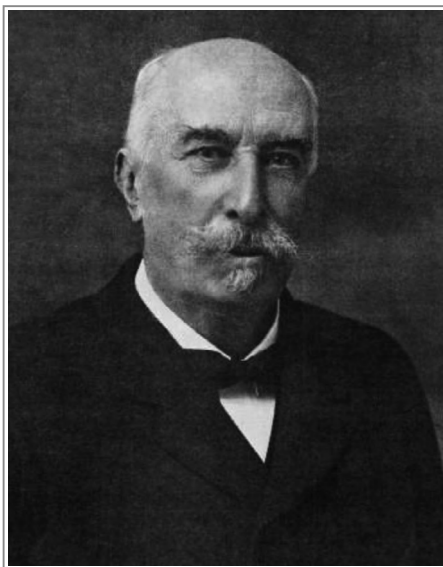
Szybki rozwój gospodarczy Włoch na początku XX wieku nie rozwiązał problemu bezrobocia, zwłaszcza wśród osób w wieku produkcyjnym. W 1901 roku ludność Włoch wynosiła 33 miliony, a w 1913 roku – 37 milionów. W tym czasie wśród krajów europejskich Włochy charakteryzowały się słabszym wzrostem gospodarczym w stosunku do średniej kontynentu z powodu niskiego standardu życia ludności w porównaniu z innymi krajami. Do końca II wojny światowej główną cechą

¹³ M. Clark, *Współczesne Włochy...*, dz. cyt., s. 228.

¹⁴ Tamże, s. 242.

¹⁵ G. De Rosa, *Storia del movimento cattolico in Italia*, t. 1, Bari 1966, s. 433. Za: M. Clark, *Współczesne Włochy...*, dz. cyt., s. 242.

¹⁶ M. Clark, *Współczesne Włochy...*, dz. cyt., s. 249–250.

Ilustracja 2. Giovanni Giolitti, 1920 r.

włoskiej gospodarki był blok agrarno-industrialny, który łączył interesy latyfundystów z zacofanego południa i przedstawicieli bardziej rozwiniętego przemysłu z północy kraju. „Kwestia południowa” okazała się więc przykładem dualizmu struktury socjalno-ekonomicznej Włoch. W ciągu kolejnych dziesięcioleci doprowadziło to do dwóch następstw: z jednej strony z powodu nadmiernej liczby ludności wiejskiej i zacofania rolnictwa nastąpiła masowa migracja Włochów¹⁷, nie tylko z regionów południowych, z drugiej natomiast – w latach 90. XIX wieku rozwój włoskiego przemysłu odmienił sytuację społeczno-gospodarczą kraju oraz spowodował poprawę poziomu życia mieszkańców, zwłaszcza w regionach i miastach Północy.

W drugiej połowie XIX wieku rozwój gospodarki Stanów Zjednoczonych spowodował masowy napływ emigrantów, również z Włoch. Spadek ich liczby nastąpił dopiero na początku XX wieku, kiedy doszło do nasycenia tamtejszego rynku pracy i wydania w latach 20. XX wieku,

¹⁷ *Historia powszechna*, t. 17: *Wiek imperializmu*, W. Lafeber i in., red. M. Stachowski, W. Adamski, Kraków 2008, s. 194.

tuż przed kryzysem roku 1929, ustaw ograniczających wstęp do kraju. W sumie w latach 1821–1915 Stany Zjednoczone przyjęły ponad 4 miliony emigrantów z Włoch¹⁸. Oprócz USA Włosi wyjeżdżali także do Argentyny i Brazylii. Z kolei w latach 1876–1915 liczba Włochów emigrujących do innych krajów europejskich wyniosła 6 milionów¹⁹. Pierwszymi kierunkami emigracji były przede wszystkim kraje sąsiednie: Niemcy, Austria, Szwajcaria i Francja. Przy tym warto zwrócić uwagę na liczbę powrotów do kraju pochodzenia. Z danych wynika, że w latach 1886–1915 do Włoch z krajów pozaeuropejskich, a szczególnie ze Stanów Zjednoczonych, Argentyny i Brazylii, wróciło 3,3 miliona osób²⁰. Liczba ta odpowiada 42% wszystkich Włochów, którzy wyjechali do krajów pozaeuropejskich w latach 1880–1915. A zatem średnio na 10 wyjazdów przypadały cztery powroty²¹. Dlaczego tak się działo? Po pierwsze, trudne warunki osadnictwa oraz problemy z asymilacją w nowych środowiskach często zmuszały do powrotu, a po drugie – część z tych osób emigrowała zarobkowo, tylko na pewien okres, aby polepszyć swoją sytuację materialną, a następnie powrócić do Włoch lub z góry nastawiała się na emigrację przerywaną powrotami do kraju, gdyż nie chciała całkowicie stracić kontaktu z krajem pochodzenia.

28 grudnia 1908 roku o godzinie 5.20 rano czasu lokalnego miało miejsce trzęsienie ziemi o sile 7,5 w skali Richtera. Epicentrum znajdowało się w Cieśninie Mesyńskiej, oddzielającej Sycylię od kontynentalnej Kalabrii. Trzęsieniu towarzyszyło tsunami z falami dochodzącymi do ponad 12 metrów, które uderzyły w północną Sycylię i południową Kalabrię. W wyniku kataklizmu zginęło ponad 100 tysięcy osób, a w samej Mesynie, liczącej wówczas 120 tysięcy mieszkańców, śmierć poniosła połowa z nich. Było to jedno z największych trzęsień ziemi, jakie dotknęły Europę.

Katakлизм spustoszył leżącą na Sycylii Mesynę oraz miasto Reggio di Calabria położone w kontynentalnej części Włoch. Około 90% budynków w Mesynie zawaliło się lub zostało wyburzonych z powodu

¹⁸ Tamże.

¹⁹ Tamże, s. 192.

²⁰ Tamże, s. 197.

²¹ Tamże, s. 198.